

circumfluentis aëris enascitur. Ergo forte ex assuetudine proveniat, quod conscientiam non habemus sensus proprii corporis, qui perenniter animæ insit.

Respondet *dist.* antec. Ita tamen, ut ubicumque sensationes vere dentur, si attentio adhibeatur, conscientia illarum haberi queat, *conc.*; secus, *neg.* Et *neg.* conseq. Scimus enim phænomena ordinis cognoscitivæ ex genere suo omnia esse cognoscibilia, ut constat inductione omnium sensationum et intellectionum cujuscumque speciei. Unde si quando non animadvertimus ad aliquam hujusmodi operationem, ideo est quia virtus animæ, quæ limitata est, in aliis cognoscendis impenditur; et eos actus cognitionis, ad quos sæpe non advertimus, quia ad eorum objecta contemplanda rapitur attentio, alias reflexione facta egregie cognoscimus. Ergo pro certo habendum est omnem actum sensationis vel cognitionis, qui vere detur in animo nostro, si attentio ad eam convertatur, cognosci reflexe posse. Atqui tamen quantumvis attentio a me adhibeatur, deprehendere nunquam possum in animo perennem istam sensationem proprii corporis, quam sub nomine sensus fundamentalis venditare nobis volunt adversarii. Neque vero exempla in objectione proposita quidpiam evincunt, tum quia probare adversarii non possunt, de facto in nobis dari reapse sensationem circulationis, caloris vitalis et pressionis, *quando consuetum concursum et normam* sequuntur; tum quia nulla est necessitas, cur phænomena hujusmodi sentiri debeant, quando organismum insueto modo non excitent (1).

Objic. 7.º «Si in loco prorsus obscuro collocamur et a singulis determinatis sensationibus cognitionem abstrahimus, immo ab ipsa phantasia omnem imaginem removemus; inveniemur in statu, in quo pene nihil sentimus. Hac experientia, quoad possumus, perfecte tentata, accedimus ad statum, in quo solus sensus fundamentalis exercetur. Quod si reliquas etiam sensationes acquisitas abstractione rejicimus; remanebit sensio tantum vitalis totius corporis nostri. En sensus fundamentalis. Ita fere Rosminius».

(1) Cfr. P. Liberatore, *Psycholog.*, num. 31, in respons. ad *Object.* 3.^{am}

Resp. «Hoc discursu nihil evincitur. Nam donec manent aliquæ sensationes externæ, utcumque attenuatæ et confusæ, sensus internus eas percipiet, et vi earum sentiet corpus. Quod si abstractione mentis illæ penitus removeantur; sensio nuda corporis non nisi in abstractione mentis supererit, at nullo modo in rerum natura. Ex ordine autem abstractivo ad realem transire absurdum est. An vero quia possumus concipere extensionem sine figura, eam in re sic dari posse arbitrabimur?» (1).

ARTICULUS VII

De dolore ac voluptate.

222. Disputationi de sensitiva cognitione finem imponere non possumus, quin pauca de dolore ac voluptate adjiciamus, tum quia hæc arctissime cum sensatione, latentibus omnibus, connexa sunt, tum quia iudicio multorum in sensatione quadam formaliter consistunt. Quam vero notissima sunt dolor et voluptas omnium experientia, tam operosum est eorum naturam describere. Et recentiores quidem scriptores longas sæpe faciunt de hac re tractationes, in quibus vel verus conceptus non traditur, vel certe ambagibus et erroribus obscuratur. Testis est Leo Dumont, qui post multas aliorum propositas notiones (2), suam statuit doctrinam, in qua nescio, an aliquis possit vera rei describendæ agnoscere lineamenta: quæ sane dos communis est multis recentioribus magistris, qui scholasticæ et christianæ Philosophiæ nomen quidem cognoscentes, nec ullis veræ Logi-*rei difficultas.* cæ præceptis imbuti, novas merces exponunt, eo periculosiores incautis lectoribus, quo obscurioribus vagorum vocabulorum involucribus oblectas. Verum non est mihi nunc animus, nec operæ pretium iudico, phantasticas hujusmodi opinioniones refutare (3): et satius puto, ne volumen hoc ultra

(1) Apud Liberatore, *ibid.* *Objic.* 1.^a

(2) L. Dumont, *Théorie scientifique de la sensibilité*, 4.ème édition Paris, 1890.

(3) Cfr., si lubet, P. Bonnot, qui nonnullas harum sententiarum exponit, ac rejicit in suo opere *L'âme et la physiologie*. 1.er livre, chap. 10.

modum excreat, veterum Scholasticorum doctrinam breviter declarare.

Dolor
et voluptas
potest esse
etiam in parte
intellectiva,

sed agendum
nunc precipue
est de dolore ac
voluptate
corporeis

223. Illud imprimis dabunt libenter omnes, opinor, voluptatem ac dolorem esse affectiones, quas in usu potentiarum nostrarum sive sensitivarum sive intellectivarum et spiritualium experimur, illam quidem gratam, hanc autem ingratam. Sic post intellectam veritatem, quam diu inquirebant, post obtentum finem, quo studiose tendebant, post virtutis, difficilioris potissimum, exercitum actum omnes suavitatem quamdam in animo, honestissimamque sentiunt delectationem; e converso amissio v. g. gradus vel dignitatis, conscientia delicti admissi, poenitentiam, angorem, remorsum parit, ipsis sæpe corporeis doloribus acerbiorum atque intolerabiliorem. Sed mihi nunc de dolore ac voluptate corporea et sensibili potissimum agendum est. Ut jam alias, puto, notavi, duo elementa in omni sensatione, si paulo attentius res consideretur, facile deprehendere licet, unum objectivum, alterum subjectivum; est enim omnis sensatio affectio quædam subjecti, sed relativa seu objecti alicujus representativa: itaque dum objectum aliquod patefacit, organismum ipsum aliquo modo afficit, quotiescumque visum, auditum, odoratum, gustatum vel tactum exercemus, in aliis quidem sensibus magis, in aliis minus, et in eodem etiam magis minusque pro variis adjunctis. Aspectus enim lucis jucundus est, ubi oculi sunt sani, et lux moderata et proportionata, ingratus vero et molestus in diversis adjunctis. Aures quoque suavissime demulcet musicus concertus, et e contrario torquet dissonus vel stridulus vocum vel sonorum strepitus. Nihil dicam de olfactu, gustu, tactu, in quibus intensior est delectatio (1). Sensus autem interni est hæc omnia referre, atque inter se discernere, sicut generatim videmus eum referre objecta et sensationes externorum sensuum, et patet ipsa experientia, nam in his sæpe versatur imaginatio et memoria; sensus vero communis nihil frequentius testatur, quam varias affectionum jucundarum et doloris vicissitudines. Et quia delectationes, potissimum gustus et tactus, longe sunt cæteris vehementiores,

(1) S. Thom. 2. 2. quest. 141, art. 4.

earumque usus et desiderium ad turpissima vitia hominem pertrahere facillime potest, ad moderandum harum præcipue appetitum necessaria est virtus temperantiæ (1), abstinentia quidem et sobrietas pro gustu (2), et castitas ac pudicitia pro tactu (3). Dolor vero in tactu est omnium intensissimus: cumque alioquin nihil frequentius hominem in hac ærumnosa vita affligat; patientia, fortitudine, poenitentia et aliis virtutibus ad tolerantiam et æquanimitatem erigendus animus est.

Jam si rationem ipsam, in qua formaliter situs est dolor et voluptas, inquiras; in dolore sensibili tria reperiuntur, objectum, unde ille gignitur, cognitio sensibilis ejusdem et displicentia, quæ sequitur in appetitu. Objectum est multiplex et notum potissimum medicis, quorum est causas dolorum corporeorum inquirere, ac remedia parare (4). Omnia tamen hæc objecta causeque doloris tandem revocantur ad aliquam corporis læsionem vel generatim intemperiem organismi, præsertim tactus, vel quidquid nocumentum affert convenienti statui organismi: quæ explicatio complectitur varias causas doloris, quas veteres non sine discordia et varietate opinionum assignabant (5). Si enim inductionem

Tria in dolore
sensibili
notanda:
objectum,
cognitio sensibilis,
et consequens in
appetitu displicentia.

Objecta doloris
corporei tandem
revocantur
ad aliquam
corporis
læsionem v. g.
intemperiem,
potissimum
in tactu.

(1) S. Thom. ibid. art. 5.

(2) S. Thom. ibid. quest. 146, et quest. 149.

(3) S. Thom. ibid. quest. 151.

(4) Vide si lubet H. Beauis; qui ad quatuor capita revocat omnes dolores: *Douleurs mécaniques, Douleurs thermiques, Malaises, Douleurs spéciales*, et in singulis hisce generibus longam seriem specierum enumerat. H. Beauis, *Les sensations internes*, chap. 18. Paris, 1889.

(5) «De causa doloris, inquit Lossada, seu de objecto tactili, quod immediate movet ad dolorem hujusmodi, non parum dissident Philosophi. Plures, præsertim medici, dicunt, esse solutionem continuatam in corpore, seu divisionem aliquam partium continuatæ unitarum: quam sententiam alicubi tradit Aristoteles; immo dolorem definit *divisionem continuam*, utique in sensu causali. Sed est sententia difficilis, ut ostendit P. Suarez (cit. lib. 5, de anim., cap. 5). Quare alii recurrunt ad intemperiem quamdam humorum, quæ dum tactu sentitur, dolorem causat. Alii ad talem tensionem aut distractionem fibrarum, quæ illas constituit in proximo solutionis periculo. P. Suarez admittit qualitatem dolorificam, quæ sit specialis inter tangibiles, et ex intemperie resultet. Alii (fortasse probabilius) has

facias singulorum corporeorum dolorum, reperies profecto causas omnes particulares in hoc tandem consentire, ut corpus vel partem ejus vexet, ac privet convenienti statu, aut nocumentum et malum eidem afferat. Qua in re illud quoque notandum venit, esse quædam objecta, quæ quamvis seorsim sumpta nullius sunt causa doloris, possunt nihilominus illum gignere juncta cum aliis, et vicissim: hujus generis sunt soni, qui singillatim auditi non displicent, simul tamen cum quibusdam aliis ingrattissimi accidunt, et videntur quodammodo aures dilacerare. E converso sunt sapes ingrati et amari, qui si cum aliis temperentur, ac misceantur, haud injucundum exhibent gustui objectum. Præterea quoniam status organismi possunt esse magis minusve convenientes secundum quamdam graduum latitudinem, fieri bene posse concipitur id, quod experientia ipsa videtur ostendere, eandem causam agentem in organismum, v. g. eundem gradum caloris vel frigoris, posse sensu apprehendi ut nocivum et ingratum, vel ut jucundum, videlicet relate ad actualem, quem illo momento retinebat organismus, statum. Sic idem pondus v. g. 10 librarum, quod manui impositum molestum accidit, tamquam levamen aliquod apprehenditur ab eadem manu, si in locum 20 vel 30 librarum, quarum premebatur pondere, substituatur. Quæ cum ita sint, causa vel objectum sensibilis doloris est generatim quidquid intemperiem affert, convenientemve organismi dispositionem perturbat, ac proinde malum et nocivum est, vel certe ut tale percipitur. Ubi cumque vero ejusmodi objectum agit in organismum, nisi miraculum fiat, vel *anæsthesica* aliqua substantia virtus sensitiva hebetetur, sequitur naturaliter ingrata quædam sensus perceptio, quod est secundum in dolore considerandum. In dolore vero spirituali objectum vel causa ejusdem est quodvis malum, sive corporeum et sensibile, sive insensibile et spirituale, quod intellectui considerandum proponitur, magis vero proprie illa, quæ supra sensum sunt posita, ut dedecus, infamia, funus et amissio carorum et peccata omnia,

quodlibet enim
sunt objectum
doloris
spiritualis.

omnes causas approbant, censentque, doloris objectum esse posse multiplex ac varium, videlicet omne, quod externo sensu percipitur ut nocens corpori.» Lossada, *de anim.* disp. 5, cap. 4, num. 136.

quæ sunt maximum naturæ rationalis malum, et supra cætera omnia pœnitendum.

Alterum in dolore considerandum, idque magis objecto ipso necessarium, est perceptio vel cognitio rei, nocumentum afferentis, quæ potissimum spectat ad tactum, nam dolor, ut norunt omnes, præcipue sentitur tactu. Quapropter quia cognitione carent penitus plantæ corporaque omnia inanima, dolere certissime non possunt. E converso potest dolor adesse, deficiente reali ejusdem causa vel objecto, si nempe imaginatio, aut etiam intellectus, per errorem apprehendat malum aliquod vel nocumentum tamquam nos hic et nunc afficiens. Cæterum ad habendas sensationes doloriferas, non desunt Physiologi, qui existiment inesse fibras quasdam peculiare a cæteris fibris sensiferis distinctas; alii vero, ut Henricus Milne-Edwards, negant ullum deprehendi vestigium specialium istarum fibrarum in organismo (1).

Alterum in
dolore conside-
randum est co-
gnitio rei,
nocumentum
afferentis: quæ se
sit ista cognitio.

Quoniam vero doloris objectum est tandem malum quiddam et disconveniens proprio subjecto, ubicumque adest apprehensio vel cognitio ejusmodi objecti, sequitur in appetitu sensus aversionis ac displicentiæ, sensibilis quidem si sermo sit de objecto et perceptione sensibili, spiritualis vero, si de objecto et perceptione immateriali. Ex quo illico videt respectu ejusdem objecti posse dari pugnam inter appetitum sensitivum et rationalem: nam quæ organismum vexant, eique sunt mala et nociva, possunt ad altiore finem juvare, et esse valde convenientia, et prout talia per rationem cognosci. Quod dum accidit, aderit dolor in parte hominis inferiore brutisque communi, et poterit simul adesse delectatio in parte rationali, per quam cum angelicis substantiis communicamus: hinc christiani et sancti viri dolores et corporis afflictationes non refugiant, nec ut simpliciter mala apprehendunt, sed e converso querunt ultro, vel certe æquo ferunt animo tamquam aptissima ad potiora bona comparanda præsidia. E converso delicias et voluptates corporis abhorret animus, recto oculo rem considerans, quia probe novit eas naturam rationalem, saltem in multis adjunctis, dedecere,

Tertium in dolore
considerandum
est displicentia
in appetitu.

(1) Vide H. Milne-Edwards, *Leçons sur la Physiologie*, tom. 11, pag. 412.

materiamque peccati, quod verum malum est, uberrimam et frequentissimam ministrare.

In quoniam ex
tribus hiæ
reponenda
formaliter ratio
doloris et
voluptatis:

prima sententia
reponens in
perceptione
objecti, nec-
niam allert-
tis, et objecti
vel status
convenientis:

224. Illa vero salebrosior est quæstio, in quoniam ex tribus hiæ rebus sit ratio doloris formalis reponenda. Et de objecto quidem nullum est dubium; tota vero disceptatio est circa perceptionem læsionis vexationisve corporeæ ac circa consequentem inde displacentiæ aversionisve affectum. Nempe disputatur, utrum dolor formaliter situs sit in potentiæ cognoscitivæ, an vero in potentiæ appetitivæ actu. Multi putant dolorem in ipsa perceptione vel sensatione noxii objecti vel status formaliter consistere, voluptatem vero in sensatione objecti vel status convenientis, ac proinde dolorem residere in membro, quod dolere dicitur, et e converso voluptatem. Ita opinari videntur Cardin. Toletus (1), Vazquez (2), Lugo (3), Oviedo (4), Izquierdo (5), Arriaga (6), Valles (7), et communiter medici, ut testatur Vazquez. Atque ita videtur etiam vulgus hominum existimare, immo et S. Thomas aliquid quando eandem sententiam innuit his verbis: *Dolor secundum quod proprie accipitur, non debet computari inter animæ passionem, quia nihil habet ex parte animæ nisi apprehensionem tantum; est enim dolor sensus læsionis, quæ quidem læsio est ex parte corporis. Et ideo Augustinus (ibidem) subdit, quod tractando de passionibus animæ, maluit uti nomine tristitiæ, quam doloris, tristitia enim perficitur in ipsa appetitiva, ut ex dicitis, art. 1. hujus quæst., patet (8). Et alibi: Sicut delectatio sensibilis causatur ex conjunctione convenientis secundum sensum; ita dolor sensibilis causatur ex conjunctione ejus, quod non est convenientis sensui. Sed inter omnes alios sensus solus tactus est discretivus eorum, ex quibus consistit temperamentum corporis: unde quod est convenientis secundum tactum, est convenientis ipsi temperamento corporis; et propter hoc completa delectatio sensibilis est in sola*

- (1) De anim. lib. 3, quæst. 2, in probat. 3.^a, conclus. 4.^a
- (2) In 3.um part. disp. 62, cap. 2, num. 9.
- (3) De Incarnat. disp. 22, sect. 2.
- (4) De anim. controv. 4, punct. 3, num. 12.
- (5) Pharus scientiar. disp. 1, quæst. 2, num. 130 seqq.
- (6) De anim. disp. 5, in fin.
- (7) Valles, controv. 4, cap. 4.
- (8) S. Thom. de verit. quæst. 26, art. 4, ad 4.um

perceptione tactus; et similiter illud, quod est inconueniens tactui, est contrarium temperamento corporis; et ideo dicit Philoſophus in 3 de Anima (tex. 67 et 68), quod corruptentia tactum corruptunt animal, non autem corruptentia auditum, nisi simul contingat ex accidenti et tactum corrumpi; et ideo in solo tactu est dolor, qui accidit ex læsione temperamenti ipsius corporis (1). Et ibidem inter dolorem et tristitiam hoc tertium statuit discrimen: *Dolor incipit in læsione, et terminatur in perceptione sensus, ibi enim completur ratio doloris, sed ratio tristitiæ incipit in apprehensione, et terminatur in affectione; unde dolor est in sensu sicut in subiecto, sed tristitia in appetitu. Ex quo patet, quod tristitia est passio animalis, sed dolor est magis passio corporalis (2). Pluribus rationibus probatur hæc sententia a P. Sebastiano Izquierdo. Primo quidem ab experientia. «Nam dolor, quo pes mihi dolet, quando comprimitur, aut feritur, in ipso pede est, non alibi: ibidem enim dolorem exterior, ubi exterior compressionem aut ictum, compressionem autem aut ictum manifeste exterior in pede, ubi re vera est, non alibi: sed si appetitus interior residet in corde aut in cerebro, non potest actus ejus in pede esse, ut patet; quia ibi est actus naturaliter, ubi potentia inest. Igitur dolor, quo pes mihi dolet, nequaquam potest esse actus appetitus interni. Secundo probatur, quia talis dolor arbitrio voluntatis nullo modo subiectus est, ut etiam constat experientia; cum tamen appetitus quoad proprios actus quadatenus tali arbitrio subdatur, ut est certissimum. Tertio, quia dolente membro aliquo corporis, quandoque appetitus delectatur, aut de ipso dolore, aut saltem de doloris objecto; vel quia tale objectum alias est homini proficuum, vel quia virtute voluntatis, amanti dolorem aut objectum, appetitus inducitur ad delectationem: quam tamen nequiret concipere, utpote dolori contrariam, si talis dolor ipsius appetitus actus esset. Quarto, quia multa appetit, aut refugit appetitus precise, quod sensibus externis delectabilia sunt aut molesta, appetit etiam eorumdem sensationes jucundas et gratas, ingratasque et molestas fugit. Igitur hujusmodi rerum sensationumque voluptas*

- (1) S. Thom. 3.^a dist. 15, quæst. 2, art. 3, solut. 1.^a
- (2) S. Thom. loc. nup. cit., solut. 2.^a

sive molestia ad objectum pertinent appetitus; in externisque, sensationibus, quas ipse appetit, aut aversatur, non in propriis ipsius actibus insunt (1). Additque distinguendum esse verum hunc dolorem, qui in sensatione consistit formaliter, ab actu, quo appetitus tristatur de dolore vel molestia sensuum externorum, sicut et de quovis alio modo præsenti, qui etiam dolor solet appellari, sicut e converso appellatur voluptas actus ille, quo appetitus gaudet de bono præsenti. Quam etiam doctrinam prius tradiderat Angelicus: *Quandoque tamen, inquit, tristitia, large loquendo, dolor dicitur; unde Augustinus (super Psalm. 42) distinguit dolorem animæ secundum se, qui proprie dicitur tristitia, et dolorem animæ per corpus, qui proprie dicitur dolor. Loquendo igitur de dolore proprie dicto, sic quantum ad lesionem, quæ est materiale in ipso, se extendit in Christo ad omnes potentias, animæ secundum quod in essentia animæ radicantur, ad quam etiam læsio corporis pervenit, secundum quod est ejus forma; sed quantum ad perceptionem læsionis, quæ est formale in dolore, sic consistit in solo tactu, cujus est solius percipere læsivum, in quantum hædit, scilicet in quantum corporaliter conjungitur, etc. (2).*

aliter sententia
communior,
dolorem et
voluptatem in
appetitu
reponere.

Communior vero est contraria sententia dolorem formaliter reponens in actu appetitus, qui causatur ex sensatione objecti organismum lædentis vel vexantis, et ex contrario voluptatem: unde dolor et voluptas non resident secundum hanc sententiam in membro læso vel convenienti temperie ac dispositione prædito, sed in appetitu, vel in sede aut organo, in quo inest appetitus. Ita docent Suarez (3), Rubius (4), Conimbricenses (5), Cardin. Tole- tus (6), Rhodos (7), Mastrius (8), Lossada (9), etc. Videturque

(1) Izquierdo, *Pharus scientiar.* disp. 1, quæst. 2, num. 191.

(2) S. Thom. 3.º dist. 15, quæst. 2, art. 3, solut. 2.

(3) *De anim.* lib. 5, cap. 5, num. 7, et in 3.^{am} part. quæst. 15, artic. 5 in brevi commentario.

(4) *De anim.* lib. 2, cap. 11, de sens. tactus, quæst. 6, num. 74.

(5) *De anim.* lib. 2, cap. 11, quæst. 2, art. 2, *Adverte in dolore et voluptate corporis* etc.

(6) Toletus, In 3.^{am} part. quæst. 15, art. 15.

(7) *Philos. perip.* lib. 3, disp. 2, quæst. 3, sect. 4, paragr. 4.

(8) *De anim.* disp. 5, num. 334.

(9) *De anim.* disp. 5, cap. 4, num. 134.

expressa sententia S. Thomæ, sic scribentis: *Sicut ad delectionem duo requiruntur, scilicet conjunctio boni et perceptio hujusmodi conjunctionis; ita etiam ad dolorem duo requiruntur, scilicet conjunctio alicujus mali, quod ea ratione est malum, quia privat aliquo bono, et perceptio hujusmodi conjunctionis. Quidquid autem conjungitur, si non habeat respectu ejus, cui conjungitur, rationem boni vel mali, non potest causare delectionem vel dolorem. Ex quo patet, quod aliquid sub ratione boni vel mali est objectum delectionis et doloris. Bonum autem et malum, in quantum hujusmodi, sunt objecta appetitus. Unde patet, quod delectatio et dolor ad appetitum pertinent. Omnis autem motus appetitus seu inclinatio consequens apprehensionem, pertinet ad appetitum intellectivum vel sensitivum. Nam inclinatio appetitus naturalis non consequitur apprehensionem ipsius appetentis, sed alterius, ut dictum est (part. I, quæst. CIII, art. 1 et 8). Cum igitur delectatio et dolor præsupponant in eodem subjecto sensum vel apprehensionem aliquam, manifestum est, quod dolor, sicut et delectatio, est in appetitu intellectivo vel sensitivo. Omnis autem motus appetitus sensitivi dicitur passio, ut supra dictum est (quæst. XXII, art. 2), et præcipue illi, qui defectum sonant. Unde dolor, secundum quod est in appetitu sensitivo, propriissime dicitur passio animæ, sicut molestia corporales proprie passiones corporis dicuntur. Unde et Augustinus (*De Civit. Dei*, lib. XIV, cap. 7, circ. fin.) dolorem specialiter ægritudinem nominal (1). Et ibidem paulo post: *Dolor, inquit, dicitur corporis quia causa doloris est in corpore, puta cum patimur aliquod nocivum animæ (2). Item: Dolor dicitur sensus, non quia sit actus sensitivæ partis, sed quia requiritur ad dolorem corporalem, sicut ad delectionem (3). Idemque sentire S. Augustinum (4) arbitrat P. Vazquez.**

Hæ sunt sapientium virorum circa formalem rationem doloris ac voluptatis sententiæ, in quibus bene observant Vazquez et Lugo dissensionem non tam esse de re, quam de voce. Omnes quippe agnoscunt in dolore tria hæc: objectum

Judicium
Auctoritas.

(1) S. Thom. 1. 2. quæst. 35, art. 1.

(2) S. Thom. *ibid.*, ad 1.^{am}

(3) S. Thom. *ibid.*, ad 2.^{am}

(4) *De Civit. Dei* lib. 14, cap. 15.